

Михайло Гутор

КРАХ

**в історії єврейських громад: Великого Жванчика,
Замехова, Красилова, Кульчин, Купеля, Пиляви.**

**Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2026**

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Великий Жванчик¹

Садиба Хелминських у Великому Жванчику. 22 березня 2012 р.²

Великий Жванчик (до 1921 року — Жванчик) — село у Дунаєвецькій міській територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

Уперше згадується 1681 року у списку платників податків Османської Туреччини. За іншими даними Жванчик згадується вперше з 1703 року.

У XVIII столітті Жванчик належав польським родинам, зокрема Конецпольським, Гуменецьким, Ржевуським, Мержеєвським, Ліпінським (від 1780 року). За останніх тут відбулося значне економічне піднесення. Наприкінці XVIII — на початку XIX століть Ліпінські збудували в околицях Жванчика низку фільварків з досить прибутковими, як на той час, скляними заводами.

Відомо, що станом на 1791 році в селі діяла дерев'яна Успенська церква, яка в наш час не збереглася. Також в 1797 році відбулася повторна освята дерев'яного Успенського костелу. Час зведення святині — невідомий. Біля костелу

¹ Sulimierski, F., Walewski, W., Krzywicki, J., & Chlebowski, B. (Eds.). (1880). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 14. Warszawa, s. 871. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/871; А. Л. Кузема. Коротка історична довідка на панський маєток (палац) (1868-1877 рр.) в с. Великий Жванчик. URL: <https://niazkamenec.org.ua/doslidgena/178-al-kuzema-korotka-ystorichna-dovyidka-na-panskiy-mayetok-palac-1868-1877-rr-v-s-velikiy-zhvanchik.html>

² Після смерті господаря Ігнатія Хелмінського маєток перейшов до його двох синів, а потім — до рук поміщика Крупецького, який викупив половину садиби у одного сина, а половину виграв у другого у карти. Після революції Крупецький втік до Польщі, а у приміщенні палацу було відкрито спочатку туберкульозний, — дитячий пульмонологічний санаторій; URL: <https://castles.com.ua/zvanchyk.html>

знаходилась мурована каплиця на похованні Раймонда Корсака³ (1817 р.), яку теж було зруйновано.

Крім того, в історичних джерелах згадується синагога, винокурня, водяний млин та фабрика капелюхів.

**Родина Клуковських на відпочинку в Жванчику.
По середині сидить Зигмунт Клуковський. 1910 р.⁴**

Міські права Жванчик отримав у 1797 році.

Після другого поділу Речі Посполитої, з 1793 року, перебував у складі Російської імперії. Наприкінці XIX століття у Жванчику оселилася велика кількість євреїв.

На початку XX століття Жванчик став волосним центром. У цей час також функціонували церква, 2 єврейські молитовні школи, банк. На базарній площі була двоповерхова ратуша.

В 1905 році поруч існувало окреме поселення «Баба».

Внаслідок поразки визвольних змагань українського народу на початку XX століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками.

³ Корсак Раймунд — польський революціонер, поет-гуморист кінця XVIII — початку XIX століть, перекладач і політичний діяч, учасник повстання під проводом генерала Тадеуша Костюшка 1793 року.

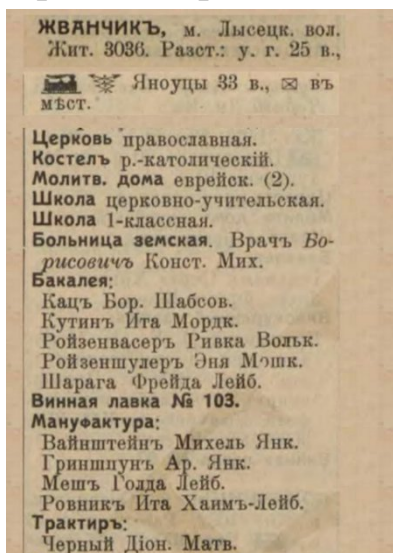
⁴ Зигмунт Клуковський був автором одного з найвідоміших і найшанованіших джерел з історії Польщі часів німецької окупації — «Щоденник з років окупації Замойського краю 1939-1944» (Dziennik z lat okupacji Zamość 1939-1944). Це його найвідоміша праця, але пам'ятаймо, що Клуковський був ерудованим вченим, який не лише писав історичні праці чи редагував історичні джерела, а й писав тексти з медицини, історії медицини, етнографії, регіоналістики та багатьох інших галузей. Він також був колекціонером, бібліофілом, журналістом, культурним діячем, громадським діячем і, перш за все, лікарем. Таких діячів колись називали людьми Відродження; URL: <https://ezamosc.pl/wiadomosci/item/4258-zjazd-rodziny-klukowskich>

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

У 1921 році Жванчик перейменовано на Великий Жванчик, а хутір за 4,5 кілометра з однойменною назвою, колишній фільварок «Гута Жванчицька» — на Малий Жванчик.

Підчас Другої світової війни від 11 липня 1941 до 29 березня 1944 село знаходилось під окупацією нацистів.

Єврейська громада⁵

У 1897 р. в Жванчику проживали 683 євреї (22,3% всього населення), в 1923 р. — 558 євреїв.

У 1889 р. у містечку була синагога.

З 1895 р. рабином у Великому Жванчик був Абрам Пінхас Берман.

У 1913 р. у Жванчику були вже 2 синагоги. Євреям належали всі 9 крамниць (5 бакалійних, 4 мануфактурні)

Під час нацистської окупації 31 серпня 1941 р. за селом було розстріляно (320-й поліцейський батальйон) 380 євреїв Жванчика і Сокілець, восени того ж року — 1224 євреї сіл Великий Жванчик та Сокілець.

Єврейські підприємці Жванчика.⁶

5

Меморіал на братській могилі⁷

⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського.. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). — С. 537. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910_ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 19. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁶ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. — 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁷ Світлини Євгена Шнайдера

Римо-католицький костьол св. Іоана Непомука. Заміхів, 2025 р.⁹

Заміхів — село у Новоушицькій селищній територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

В першій половині XVII ст. Заміхів вже існував і був позначений на карті Боплана.

В 1661 році Заміхів належав Христині Заміхівській, родом із Поток. Поселення зазнає частих руйнувань, які були зумовлені численними військовими

⁸ Zamiechów, miasteczko nad Żwanem // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1895. — Т. XIV. — S. 369. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/369; Заміхів / О. О. Клименко, О. І. Міхалевський // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010.; Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання /Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В./ - Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. - 336 с. іл. URL:<https://web.archive.org/web/20200114002321/https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2016/12/Nip.pdf>

⁹ Світлина Петра Грушко. Храм побудований у 1749 р., на його місці новий кам'яний костьол споруджено у 1808 р. За радянської влади 1932 року храм закрили, щоб використовувати його як колгоспне зерносховище, а відновив він своє культове призначення у 1989 році та був реставрований завдяки зусиллям майбутнього єпископа о. Броніслава Бернацького.

конфліктами, які мали місце на Правобережжі у другій половині XVII ст. На початку XVIII ст. містечко починає відбудовуватись та заселятися.

З кінця XVIII ст. Правобережна Україна входить до складу Російської імперії. Формується нова адміністративно-територіальна система, в результаті чого містечко Заміхів відноситься до Ушицького повіту Подільської губернії. У цей час воно належить Гуменецьким, пізніше Старжинським і Богушам, (один із пагорбів місцеві жителі називають ”Богушевим горбом”), а згодом - нащадкам останніх – Собанським, Даревським і Морачевським.

Колишня земська лікарня, рік зведення 1903 р. Заміхів, 2008 р.¹⁰

На початку XIX ст. Заміхів був уже значним торгівельно-ремісничим центром. Серед його жителів нараховувалось 20 родин, які займалися гуртовою і роздрібною торгівлею, щорічний оборот якої становив 2600 рублів. Також проживало 15 цехових ремісників, з яких – 5 кравців, 3 різники, 2 шевці, 2 пекарі, 1 майстер срібних речей, 1 майстер мідних речей, 1 будівельник. Їх загальний щорічний прибуток становив 750 рублів, що значно більше, ніж прибуток ремісників в таких самих містечках. Крім торгівлі жителі села займалися хліборобством та гончарством. Гончарі. Саме так називають жителів Заміхова в навколишніх селах. Але для заміхівчан це не образливе прізвисько, а скоріше слово, яке пов'язує їх з минулим. Слово, яке продовжує генетичний зв'язок між поколіннями. Коли заходить мова про гончарство, нерідко можна почути гордовите: „Я з гончарів”.

Заміхів, як торгівельно-ремісничий центр продовжує розвиватися і надалі. Усередині XIX ст. він згадується у документах “как весьма замечательный” в

¹⁰ URL: <https://landmarks.in.ua/oblast/khmelnytska/zamikhiv>

плані розвитку торгівлі поряд з такими торгівельними центрами як Балта, Ярмолинці, Меджибіж, Тульчин, Чорний Острів, Дунаївці. В цей час в Заміхові проходило 15 ярмарок в рік, на які завозилось товарів на 74 тис. 450 карбованців, а продаються – на 51 тисячу карбованців. В основному торгівля у Заміхові була зосереджена у руках місцевих євреїв.

Так на 1905 рік тут нараховувалося 399 дворів та 2392 жителі. У економічному житті Заміхова відбулися деякі зміни. Більш організовано почали скликатися торги, кожного вівторка через два тижні. На 1905 рік тут діяло чотири заїжджих будинки. у попередні роки, мабуть, припинив існування шкіряний завод, оскільки у статистичних документах про нього не згадується. з'явилося у

У 1922 році з місцевих комуністів було створено партосередок КПУ і кредитно-кооперативне товариство “Господар”. З початком колективізації на території села почало діяти машинно-тракторне товариство “Трактор” та два ТСОЗи - “Життя” і “Зоря”. Згодом на їх базі були утворені колгоспи ім. Калініна та “Новий побут”. А також єврейський колгосп “Боротьба”.

З початком Великої Вітчизняної війни Заміхів був окупований німецькими військами. Період окупації тривав з 13 серпня 1941 року до 27 березня 1944 року. За цей час було забрано на примусові роботи до Німеччини 130 чоловік.

Єврейська громада¹¹

У 1784 р. у Заміхові проживало 302 євреї, в 1787 р. – 252, в 1847 р. – 958, в 1897 р. – 891 (40,2%), 1923 р. — 499 євреїв.

У 1865 р. у Заміхові було 3 синагоги.

З 1893 р. рабином у був Мешулам-Зуся Шафман.

На 1855 рік їх у містечку нараховувалося 358 осіб чоловічої статті. Майже четверта частина єврейського населення була бідною. Про це говорять ті факти, що вони не в змозі були самостійно сплачувати податки. Відповідні виплати за них робилися з громадського фонду єврейської общини, так званого коробочкового збору. З плином часу кількість таких осіб збільшилася. Так у 1859 році з 376 осіб чоловічої статті, які тут проживали, податок самостійно не сплачувало 200. А з общинного фонду за них було сплачено 803 карбованці сріблом. Даний факт свідчить про значні матеріальні статки інших єврейських сімей, які утримували у своїх руках місцеву торгівлю. Зокрема у цьому ж році тут проживало 6 купців третьої гільдії, тобто таких, які були власниками лавок. Існував у містечку шинок, що був у власності Бахтинського поміщика, а при виїзді стояла корчма.

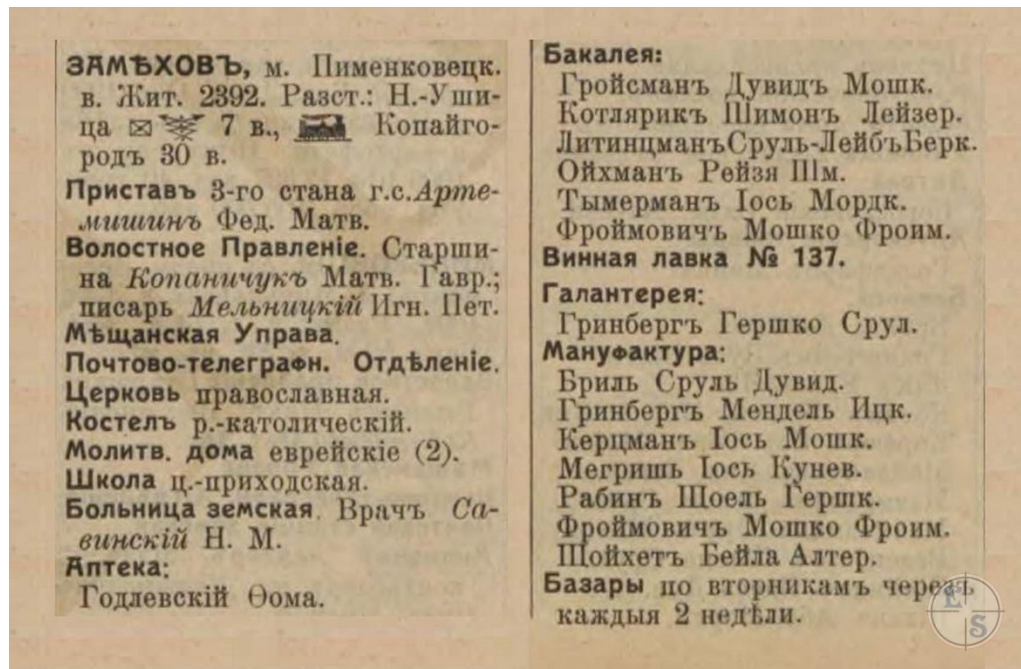
Мали свої культові споруди у містечку і євреї. Так у архівних документах згадується, що на 1891р. тут існувала синагога і молитовна школа. На 1905 рік у містечку діяло уже дві єврейські молитовні школи. Також місцеві євреї намагалися співпрацювати з єврейським міграційним товариством. Зокрема у

¹¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 671. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Заміхові проживав уповноважений від єврейського еміграційного товариства у Києві Шмуль Зусович Шафман.

У 1912 р. євреям належали всі 6 бакалійних лавок, єдина галантерейна, всі 7 мануфактурних.

У груд. 1919 р. у Заміхові стався погром, влаштований частинами Добровольчої армії; 30 євреїв було вбито, приблизно 100 поранено.

Єврейські підприємці Заміхова.¹²

13 серпня 1941 року німецькі війська окупували Заміхів.

20 липня 1942 року 245 євреїв було депортовано до Новоушицького гетто.

Масова ліквідація в'язнів Новоушицького гетто відбулася 20 серпня 1942 року. Того дня нацистські каральні загони СС розстріляли **2 682 євреїв**. Серед жертв були мешканці самої Новій Ушиці, а також єврейські родини з прилеглих сіл: **Заміхів**, Браїлів, Слобідка, Щербівці, Куча та Песець.

Із спогадів 88-річного Івана Жвикала сім'я якого мешкала майже в центрі містечка, поруч з євреями, а тому він серед оповідачів чи не найбільш обізнаний з подіями, що там відбувались під час нацистської окупації, зокрема примусового виселення 245 заміхівських євреїв до гетто у Новій Ушиці. «*Приїжджають німці і... Фактически це поліцаї всьо. Окружили і всіх [євреїв зганяють] на середину – це, ніби, як базар стояв і тудя, на ту площу. А була там жидівочка така горбата, маленька... і Михайловський, впіймала [вона його] за вінтовку і він вирватись не може від неї. Він якось повернув і застрілив [її] там на місці*»¹³.

¹² Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

¹³ Андрій Усач «Прекрасні люди»: історії з Поділля Запис спогадів Жвикала Івана Костянтиновича 1930 р. н. (с. Заміхів Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 3 жовтня 2018 р.) // Особистий архів автора. URL: <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/zamikhiv/>

Костел Серця Ісуса / св. Анни (1767 - 182?). Красилів, 2024 р.¹⁵

Наприкінці XIX століття польський історик та мандрівник Юзеф Дунін-Карвицький (який підписувався псевдонімом Юзеф Власт) вирішив записати історію сіл і містечок вздовж річки Случ (Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów): *«Красилів (Krasylów), містечко, розташоване на лівому березі Случі, належало до Острозької ординації. На основі Кольбушівської трансакції 1753 р. ним володів Ігнацій Сапега, воєвода мстиславський, разом із 31 прилеглими селами. Через Ідалію, княжну Сапежанку, переходить Красилів близько 1837 р. до Чорбів. В останні роки, після оголошення указу 10 грудня 1865 р., заснували тут цукровий завод на засадах акціонерного товариства, більшість акцій якого перейшла до рук подільської родини Маньковських. Вони, отже, сьогодні володіють красилівськими маєтками та місцевим заводом на правах директора-розпорядника акціонерного товариства. У 1573 р. доблесний Ярмолинський, командир надвірної варту князя Острозького, вдарив по татарах, які стояли тут табором, і знищив їх вщент. За князя Ксаверія Сапєги, воєводи мстиславського, отримано в 1776 р. привілей на ярмарки в Красиліві»*.

У другій половині XIX століття містечко переживає справжнє господарське піднесення. Після царського указу від 10 грудня 1865 року в Красиліві заснували акціонерне товариство й збудували потужний цукровий завод. Більшість акцій підприємства придбала подільська родина Маньковських, які стали не лише

¹⁴ Józef Dunin-Karwicki (Józef Włast) Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów. Kraków, 1897 rok. — s. 10-11. URL: <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/25423/edition/24717/content;Krasylow//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.—Warszawa:Druk«Wieku»,1883.—T.IV.—S.615>. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/615

¹⁵ URL: <https://km-oblrada.gov.ua/znajomstvo-z-hmelnichynoyu-kostel-presvyatogo-serczya-isusa-umisti-krasyliv/>

власниками красилівських земель, а й директорами-розпорядниками цукроварні, перетворивши Красилів на важливий промисловий центр.

В 1870 роках в місті діяло 12 грабарень, винокурний завод, вапнярка та 66 крамниць. За календарем Південно-Західного краю в Красилові в 1873 році числилось 653 господарства з населенням 2416 чол. Через двадцять років у місті нараховувалося вже 8806 мешканців. На той час тут розміщалося волосне управління, міщанська управа, торгово-телеграфна контора, земська поштова станція, призивний пункт, земська лікарня і лікарня при цукровому заводі, аптека, земське однокласне училище, бібліотека, 85 лавок, з них 35 бакалійних, мотузяна фабрика, чавунно-ливарний, машинобудівний, винокурний та шкіряний заводи.

Перша світова війна й українська революція відкинули Красилів в сфері економіки, на багато років назад. Більшість його підприємств призупинили свою діяльність, а деякі з них розпалися назавжди. З встановленням радянської влади тут створюється сільська рада, хоча до 1925 року ще зберігався статус містечка.

Нацисти окупували Красилів 8 липня 1941 р. Було утворено районну управу та інші органи нової влади.

Єврейська громада¹⁶

Перша звітка про євреїв у Красилові відноситься до 1765 р. Тоді за єврейським переписом у місті проживало 172 єврея. Рабином був Волька Мошкович. До Красилова відносилися ряд сіл навколо, що говорить про те, що він був центром кагалу, в якому ще проживало 101 єврей. Коли Правобережна Україна увійшла у 1793 р. до складу Російської імперії, Красилів було включено до Ізяславського, а у 1795 р. — до Волинського намісництва. У 1797 р. містечко стало волосним центром Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

У XIX ст. кількість євреїв у Красилові зросла від 1737 у 1847 р. до 2563 (при 6994 городян) у 1897 р.

У 1914 р. євреї володіли всіма наступними магазинами: 35 бакалійних, 5 із продажу шкіряних товарів, 17 мануфактурних, 3 борошняних, 12 із продажу зернового хліба.

Євреї володіли єдиними у містечку магазинами з продажу залізо-скоб'яних товарів, м'яса, одягу, булочної. Єврейською власністю були: мотузкова фабрика та шкіряний завод, обидва лісові склади, млин та бібліотека. Не євреям належали: аптека, три винні крамниці, ковбасний магазин, трактир та чавуноливарний завод.

Із трьох акушерок одна була єврейкою. Євреєм був єдиний у містечку зубний лікар. Євреям належали обидва магазини аптекарських товарів.

¹⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). — С. 819. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Красилів єврейський URL: <https://jewishkraslov.org.ua/>; URL: <https://jewishkraslov.org.ua/fotogalereya>; «Енциклопедія єврейського життя до і під час Голокосту» за редакцією Шмуеля Спектора та Джеффри Вігодера (Нью-Йорк: Вид-во Нью-Йоркського університету; Єрусалим: Вида-во Яд Вашем, 2001), сл. «Красилов». Том II, С. 671; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 64. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Красилів

Уривок про Красилів 1920-х років з книги "Записки опального директора" **Гімельфарба Натана Мойсейовича** (уродженця Красилова).

12

"Зовні Красилів мало чим відрізняється від багатьох інших єврейських містечок, якими була густо насичена Україна на захід від Дніпра і до самого кордону з Румунією та Польщею. То була так звана межа осілості ще з давніх дореволюційних часів. Мені колись здавалося, що саме Красилів описував у своїх творах Шолом-Алейхем під ім'ям Касрилівка. Здавалося не тільки тому, що ці назви співзвучні, але головним чином тому, що весь опис Шолом-Алейхемської Касрилівки майже повністю можна віднести і до нашого Красилова.

Насправді, коли читаєш у Шолом-Алейхема про Касрилівський базар з безліччю єврейських лавок і крамничок, прилавків, столиків і лотків, завалених купами свіжих запаших яблук і груш, вишень і слив, різними молочними продуктами, м'ясом та живим птахом, то не залишається жодного сумніву, що великий письменник описував саме наш Красилівський базар.

Або, наприклад, опис синагоги. Так і здається, що це копія однієї із наших красилівських синагог. Не знаю, скільки їх було в Касрилівці, а в нашому невеликому містечку їх було цілих п'ять. Коли їх, як і єдину єврейську школу, закрили майже одночасно у 1936-1937 роках, я часто дивувався: навіщо їх було так багато у такому маленькому містечку?

Нічим, здається, не відрізнялася від описаної Шолом-Алейхемом касрилівська лазня від нашої красилівської. Я досі пам'ятаю, як щоп'ятниці вулицями містечка ходив зазивала і голосно вигукував: «Гейт ін буд ара-ан!»! тобто «Ідіть у лазню!».

Така ж була у нас річка без назви, де ми купалися, грали, вчилися плавати та весело проводили час.

І сповнений був наш Красилів, як і Касрилівка, поважними мешканцями, які ледь-ледь зводили кінці з кінцями, торгуючи у своїх лавках і, займаючись кустарним промислом, але трималися з великою гідністю. І кожен із них мав своє місце в синагозі. Був у нас такий самий, як і в Касрилівці, єврейський цвинтар, де ховали євреїв за єврейськими законами та звичаями і де спочивали наші предки з незапам'ятних часів.

Як і Касрилівку, наше містечко можна було пройти вздовж і впоперек за півгодини і було воно дуже гарним - зеленим і сповненим краси.

І все ж я дійшов висновку, що Красилів – це не Касрилівка. І не тільки тому, що знаходиться не в Полтавській губернії, поблизу Переяслава, а в Кам'янці-Подільській, нині Хмельницькій області України; і не тому, що в Касрилівці не було залізниці, а в Красилові була і щодобово відходив від нас поїзд на Жмеринку, звідки можна було дістатися Одеси, Києва чи навіть Москви.

Головною відмінністю Красилова від описаної Шолом-Алейхемом Касрилівки та багатьох інших єврейських містечок, що були розкидані по всій Україні, було те, що євреї були не єдиними його жителями і навіть не становили більшість. Тут жили, крім них, українці та поляки, росіяни та цигани».¹⁷

Німці окупували місто 8 липня 1941 року, створивши гетто для 2000 євреїв. Усіх їх було привезено до Манівців у липні 1942 року та розстріляно там.

Рідні загиблих читають поминальні молитви біля братської могили (біля с. Манівці), 1947 р.¹⁸

¹⁷ Натан Гімelfарб «Записки опального директора». URL: https://www.rulit.me/books/zapiski-opalnogo-direktora-read-165470-1.html#section_1

¹⁸ URL: <https://jewishkraslov.org.ua/>

Кульчини¹⁹

Кульчини — село у Краси́лівській міській громаді Хмельницького району.

Перша історична згадка про Кульчини датується 1497 роком, коли великий литовський князь Олександр подарував це поселення князю К. І. Острозькому. У володінні сім'ї Острозьких село перебувало до 1620 року, а потім його власниками були послідовно князі Заславські, Любомирські, Сангушки, Понятовські, графиня Грохольська, знову князі Понятовські. Останнім власником маєтку у Кульчинах був князь Волконський.

Піднесення Кульчин відноситься до першої третини 18 ст., коли їм було надано статус містечка. Тут з'являється велика кількість євреїв, починають розвиватися різноманітні промисли й, особливо, торгівля. У 1788 р. в містечку налічувалося вже 165 дворів. У містечку діяла уніатська, пізніше – православна церква, католицький костел та синагога. У 1803 році при костелі почав діяти перший на Краси́лівщині навчальний заклад – так звана “школка”. При костелі також функціонував медичний заклад – шпиталь. Кошти для них виділяв власник містечка князь Понятовський.

Справжній розквіт Кульчин розпочинається після відміни кріпосного права. Містечко стає центром волості, тут розміщується волосне правління. Наявність великої кількості міщан (в основному євреїв) дозволила створити й міщанську управу. В 1870 році тут було відкрито однокласне народне училище (міністерське). Продовжувало діяти 2 шкіряних заводи, броварня (виробництво пива), винокурний завод (гуральня), цегельня. Палац власників містечка був одним з найкращих на півдні Волині.

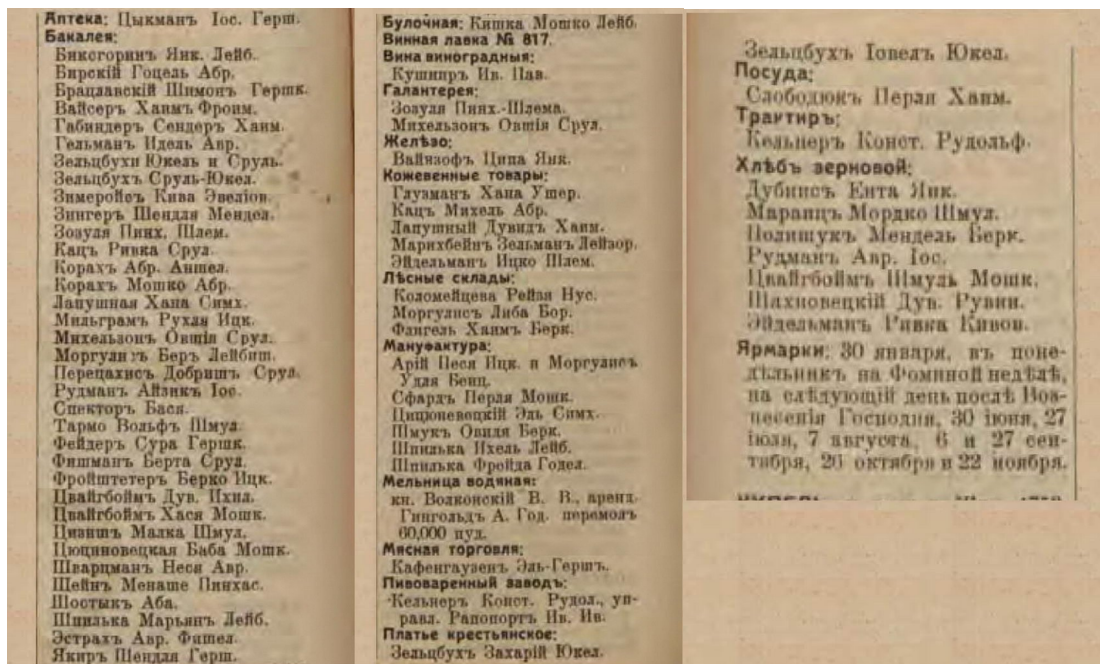
Особливо славилися Кульчини своїми ярмарками, яких у різні роки рахувалося від 5-ти до 13-ти. Про кульчинські ярмарки не раз розповідалося навіть у “Петербурзьких відомостях”. В окремі роки на ярмарках Кульчин продавалося до 10 тисяч коней. Славилися Кульчини і продажем свиней. У 1895 році тут налічувалося вже 26 крамниць, діяла аптека, відкрився фельдшерський медичний пункт, який на початку 20 ст. перетворився у сільську земську лікарню. Функціонувала у Кульчинах і поташня, працював водяний млин.

Населення містечка стрімко зростало. Якщо у 1896 році тут налічувалось 2836 чоловік населення, то 1913 році статистика фіксує в Кульчинах 5477 чоловік населення. Того року в містечку діяло біля 60-ти крамниць, продовжувала функціонувати поштова земська станція, земський прокатний пункт та всі згадувані раніше виробництва, за винятком гуральні.

Всередині 20-х років 20 ст. Кульчини, як і інші містечка, втрачають свій статус і перетворюються на звичайне село, щоправда з розвиненими кустарними промислами, які до кінця 20-тих років занепадають.

¹⁹ О. Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 586. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Кульчини / Н. К. Файдевич // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-51506>; Северенюк Д. Я. Кульчини: історія села з найдавніших часів до початку 21 століття. В-во: Северенюк, 2007. — 446 с.

В зв'язку із здійсненням політики “коренізації” та “українізації”, в містечку Кульчини було створено у середині 20-х років дві сілради: українську та єврейську, які паралельно проіснували до 1941 року.

Єврейські підприємці Кульчина.²⁰

Єврейська громада²¹

У 1847 р. у Кульчинах проживав 1281 єврей, 1897 р. – 2031 (47,4%), 1900 р. – 2031 єврей, 1920 р. – 1200 євреїв (39%), 1923 р. – 923 євреї.

У 1865 р. у Кульчинах діяла синагога.

У 2-й пол. 19 ст. рабином був Менахем-Нохум Горбатий, після смерті з 1882 року – син Ісроель-Хаїм.

Основні заняття єврейського населення Кульчинів о 19 – початку 20 ст. – ремесла та торгівля.

У 1914 р. євреям належали єдина аптека, всі 3 лісові склади, єдина булочна, 60 лавок (у т. ч. всі 35 бакалійних, всі 6 мануфактурних, всі 5 шкіряних); єврей Гінгольд орендував єдиний водяний млин.

У 1920-х роках значна частина кульчинської єврейської молоді переїхала до більших міст і багато хто емігрував. Тож населення скоротилося. 1926 року євреї налічували лише 1226 осіб — менше 33% населення міста.

У 1930-х роках діяли єврейські літературні та драматичні гуртки.

²⁰ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

²¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – с. 906. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 64. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У 1931 р. у Кульчинах мешкало вже 1060 євреїв. Голод та еміграція вплинула на чисельність єврейського населення.

У липні 1941 р. Кульчини зайняли частини вермахту. У селі встановилася окупаційна влада. З перших днів окупації німці почали євреїв концентрувати у гетто, яке створили у єврейському сільському кварталі. Кульчинське гетто проіснувало понад 1 рік. Його в'язнями стали жителі Кульчинів, Манівців, Базалії та євреї з інших населених пунктів.

У травні 1942 р. в'язнів Кульчинського гетто почали відправляти на роботу до села Великих Орлинців. Людей помістили в неприбрані смердючі стайні. Німці та поліцаї з євреїв знущалися і всіляко їх принижували. А умови проживання у трудовому таборі у Великих Орлинцях були жахливими. Багато хто вмирав від хвороб та виснаження. Трупви ховали біля господарства. На сьогоднішній день місце поховання у Великих Орлинцях ніяк не відмічено.

У липні 1942 р. всіх в'язнів Кульчинського гетто, Красилівського гетто та трудового табору у Великих Орлинцях відправили до околиці села Манівців де і були розстріляні. У двох нелюдських акціях 1942 року – в липні і вересні – було знищено від 4500 до 4800 євреїв Красилівщини. Дивом уціліло лише кілька в'язнів Красилівського і Кульчинського гетто: Фаїна Грубер, Бася Тенцер та Аркадій Вайнер.

Пізніше у Кульчинах було розібрано всі єврейські будинки, підприємства та релігійні будівлі. А після закінчення війни місцеве населення розібрало все надгробне каміння на єврейських цвинтарях для використання їх у своїх господарських цілях.

З ініціативою створення пам'ятника до Хмельницької ОДА звернулися потомки красилівських, кузьминських та кульчинських євреїв, що проживають за кордоном. Саме завдяки їхній фінансовій допомозі стало можливим проведення повної реконструкції всіх трьох братських могил, що знаходяться в селах Манівці та Росолівці.

Братська могила розстріляних євреїв.²²

²² URL: https://ye.ua/syspilstvo/35980_U_Krasilivskomu_rayoni_vidkrili_pam_yatniy_znak_zhertvam_Golokostu.html

Палац польських князів Чарторийських в Купелі.²⁴

Купіль — село (до 1944 року — містечко) у Війтовецькій селищній громаді Хмельницького району.

Перша документальна історична згадка про Купіль датується 1573 роком.

У XVI—XVIII ст. — у складі Речі Посполитої.

З 1793 р. — у складі Російської імперії.

У XIX — на початку XX ст. — містечко Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

²³ Kupiel, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV: Kęs – Kutno, Warszawa 1883, s. 885. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/885; Kupiel 2.), mstko nad błotem, z którego wypływa rz. Boh, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 196. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/196; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатів О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мешишин А. І., Олійник Л. В., Соколянєнко В. В., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – С 174. – 708 с.; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 587-588. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

²⁴ Гравюра роботи Йозефа Ярмужинського. Tygodnik Pustrowany nr 113 (961) z 23.02.1878 s. 128. URL: <https://polona.pl/item-view/5f95ef13-ee47-4525-8392-8c1af682a797?page=14>

З 1923 р. — центр єврейської національної сілради.

У 1924 – 1930 рр. — у Войтовецькому районі Проскуровского округу, в 1932 – 1937 рр. — у Волочиському районі Вінницької області, 1937 – 1945 рр. — Кам'янець-Подольській області, з 1945 р. — Хмельницької області.

Родини Розенбаумів. Купель, 1910 р.

Єврейська громада²⁵

1847 року в Купелі жили 1170 євреїв, 1897 р. — 2720 (52,8 %), 1923 р. — 1530.

Наприкінці XVIII ст. за підтримки місцевого поміщика С. Вислоцького у селі була заснована єврейська типографія (одна з перших у Росії).

На початку XIX ст. в селі було кілька синагог, діяли кілька хедерів. За клопотанням єврейського населення в Купелі було відкрито поштову станцію (згадується з 1852 р.).

²⁵Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). — С. 910. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911_osr.pdf; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 587-588. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 10, 70. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

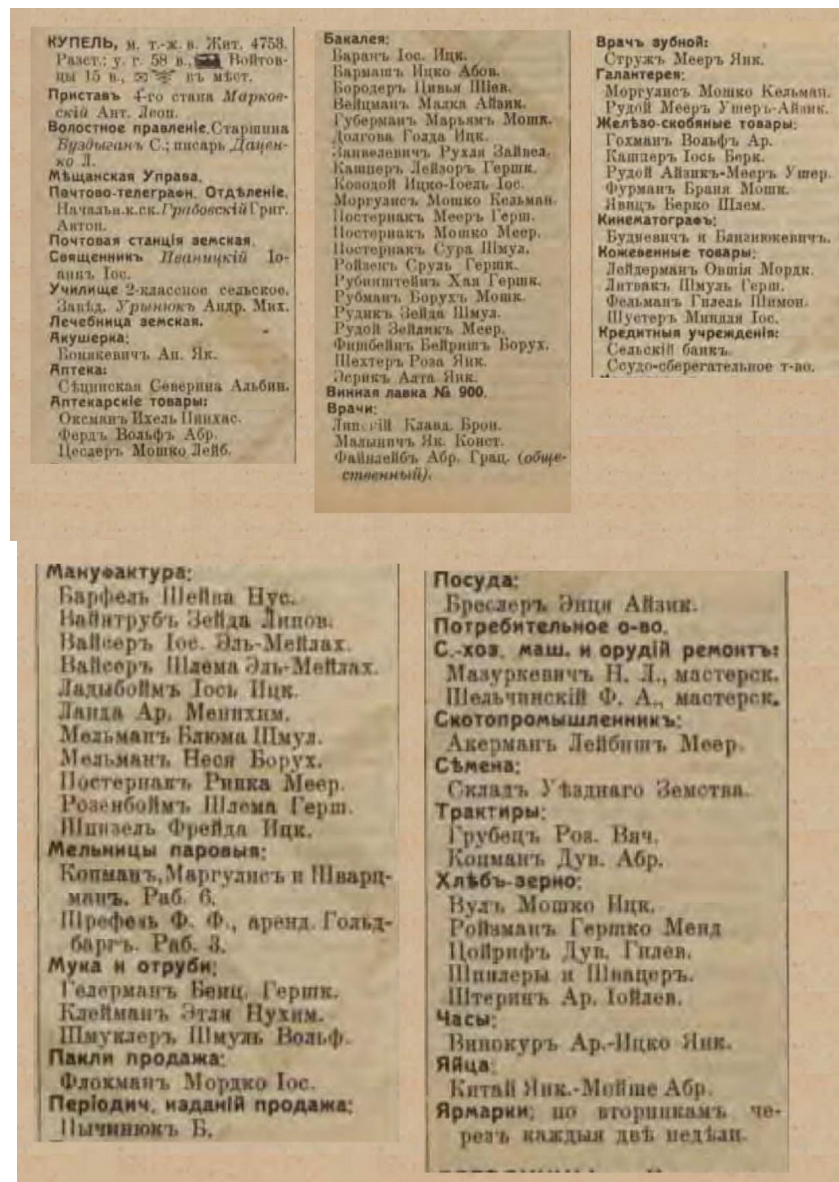
Головним чином євреї Купеля в XIX ст. займалися ремеслами, були кравцями, шевцями, кушнірами, бондарями, ковалями та ін.

З 1859 р. рабином у Купелі був Койфман, у 1880-х рр. — Лейзер Харіф, наприкінці XIX ст. — Йосель-Лейб Глейзер.

1865 р. у Купелі було три синагоги, 1871 року було відкрито однокласне народне училище, 1907 року — єврейська школа.

У 1910-х рр. підприємці Гольдберг, Вейгман, Маргуліс, Каплан і Шварцман орендували парові млини.

Зубним лікарем у Купелі працював Мендель Янкелевич Стружа.

Єврейські підприємці Купеля.²⁶

1914 р. євреям належало три аптеки, трактир, 47 лавок (зокрема усі 11 мануфактурних, усі 21 бакалейні та ін.); серед євреїв був один скотопромисловець. У Купелі діяла сіоністська організація.

²⁶ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. С. 887. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

У 1923 р. у Купелі продовжували діяти хедер і синагога, осередок «Га-Шомер га-Цаїр», групи «Цофїм», які невдовзі перейшли на нелегальне становище (видну роль них грали сини і дочки рабина І.-Л. Глейзера). Євреї – комуністи домагалися закриття хедерів та видалення меламедів (учитель Бускес продовжував таємно викладати ідиш та іврит групі з 10 дітей).

Збудована після революції синагога була конфіскована під клуб. Члени сіоністських організацій створили групи з навчання навичкам сільськогосподарської праці, отримали ділянку землі та зайнялися тютюнництвом.

У 1927 р. пройшли арешти сіоністів.

У 1930 р. створені артїлі з виробництва чунів (мотузкових лаптів), плетіння мереж та ін.

На початку 1930-х рр. за участю ОЗЕТу було організовано відправлення переселенців до Біробіджану, 20 сімей у 1931 р. переселилися до Криму. Усього в 1930-х роках з Купеля виїхало 1630 євреїв, 38 сімей вступило до українських та польських колгоспів.

У 1935 р. було створено єврейський колгосп, синагога перетворена на «хату-читальню» (при ній працювали єврейські драматичний та музичний гуртки).

В Купелі народилися: Бейдер Хаїм Волькович – єврейський письменник, журналіст, літературознавець, ідишист; Гольденберг Шимон – єврейський письменник; Лізен Олександр – єврейський письменник; Перельштейн (Рубман) Това – єврейська письменниця, політв'язень; Кравець Максим – єврейський письменник, військовий.

Купель, мацеви на єврейському цвинтарі.²⁷

²⁷Точний період заснування цвинтаря невідомий, але найстаріший збережений надгробок належить до другої половини XIX століття. Спочатку він з'являється на російських картах 1870-х років. Пізніше його позначили на картах 1915 та 1939 років.. URL: <https://www.esjfcemeteries.org/survey/kupil-jewish-cemetery/>

У липні 1941 р. Купель окупували німецькі війська; було створено гетто.

5 липня 1941 р. було вбито кілька десятків євреїв, у серпні 1941 р. в одне з торгових будівель було поміщено 89 євреїв, які загинули від задухи.

11 вересня 1942 р. більшість євреїв Купеля було розстріляно в р-ні єврейського цвинтаря (у числі загиблих – рабин Глейзер). Уцілілі євреї (600 чол.) були відправлені до Волочиська, де пізніше також були знищені. Ще 172 єврея, що ховалися, були вбиті після затримання восени 1942 і взимку 1942/43.

У 1990-х роках на братській могилі загиблих встановлено пам'ятник.

Перл Глейзер
Народилася в Купелі, 1924.
Перл була вбита під час
ШОА, 1942 р.²⁸

Семен Ройзен
Семена було вбито під час
ШОА. Місце смерті:
Купель, 1942 рік.²⁹

Двоар Бойм
Народилася в Купелі, 1918
року. Двоар була вбита під
час ШОА, 21.09.1942.³⁰

Братська могила розстріляних євреїв.

²⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13923692>

²⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13929296>

³⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13923998>

Замок у Пиляві. Гравюра 1864 року.³²

³¹ Pilawa 2, male miasteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1887. — Т. VIII. — S. 130—131. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_VIII/130; Pilawce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1887. — Т. VIII. — S. 131—133. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_VIII/131; Крылов А. П. Населённые места Подольской губернии. — Каменец-Подольский: изд. губ. стат. комитета, 1905 г., с. 155; Пилявці // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. — Буенос-Айрес, 1963. — Т. 6, кн. XI: Літери Пере — По. — С. 1366. URL: http://encyclopedia.kyiv.ua/vydaniya/files/use/second_book/part6.pdf; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1010-1014 (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=213>; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — С. 671-674. — 1266 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf

³² Замок містився на правому боці ріки Іква. На початку 20ст тут були руїни двох башт, будинку між ними з брамою. Дослідник Сіцинський, пише замок був квадратний в плані, з довжиною боків 50м. На рогах західно-півд. боку замку мурі двох п'ятигранних башт між ними мурі двоповерхового будинку завдовжки 10м Посередині того будинку немає вікон, лише амбразури на середині висоти, по три з кожного боку брами, а зверху і знизу стрільниці. П'ятигранні башти на північно-східному розі була трьох поверховою з четвертим підвальним поверхом, який виступає ширше від трьох горішніх поверхів. Кожен поверх мав п'ятигранне склепіння. Стінка кожної гранки башти має в середині 4 м довжини, крім одної, що прилягала до рогу замку і має довжину в 5,7м У двох горішніх поверхах були вікна, а в нижньому амбразури і дуже вузькі стрільниці, шириною в 8 см. Друга башня, на час дослідження Сіцинського, збереглася гірше, вона була також трьохповерховою і п'ятигранною. На решті двох рогах замку теж були башти. але на початок 20ст там вже не було ні мурів ні башт, а городи та школа. Восени 1648р Хмельницький здобув Пилявський замок, в якому проводив переговори з поляками чекаючи на кримську допомогу. Замок був взятий хитрошам. Була поширена чуйка, що

Пилява — село у Старосинявській селищній територіальній громаді Хмельницького району.

Село існувало досить давно, перша назва — Пилявці. У податкових списках. Пилявці значились у 1530 році, а в 1566 мало 11 плугів та декілька млинів.

Король Владислав IV Ваза у 1640 році дає право закласти на голинчанських ґрунтах місто Пиляву і для кращої охорони від татарських набігів, збудувати замок.

Місту надали магдебурзьке право, запровадили 4 ярмарки на рік, та торги кожен понеділок та четвер. Мешканці міста на 8 років звільнялися від податків, мит та поборів-подимного, чопового та інших. *«Це призвело до швидкого розвитку міста; але це процвітання тривало недовго; - Його кінець поклала козацька війна під керівництвом Хмельницького, яка привела Пілаву до повного занепаду. Сьогодні це бідне місто, населене переважно євреями, і лише тому заслуговує на увагу, що досі, трохи вище річки Ікава, збереглися мальовничі руїни замку»*³³.

Біля села відбулася велика битва під Пилявцями (23 вересня 1648 року) — третя значна битва Хмельницького повстання. Війська Речі Посполитої зустрілися з чисельно переважаючими силами козаків та кримських татар під командуванням Богдана Хмельницького та Тугай-бея. Війська Речі Посполитої зазнали третьої поспіль поразки.

У першій половині XVIII ст. Пилявці стали маєтністю князів Любомирських, пізніше місто належало Чарторийським, від нього перейшло до Яна Чарнецького, каштеляна брацлавського. У 1778 році місто налічувало 262 будинки.

З червня 1919 року по листопад 1920 Пилява перебувала в зоні бойових дій між польськими, більшовицькими та українськими військами.

З березня 1923 року Пилява увійшла до складу Старосинявського району Проскурівського округу УРСР. Колективізація 1929-1930 рр. викликала спротив частини селян, які вчинили замах на більшовицьких активістів. У 1930 році з села було вислано сім'ї т.зв. «куркулів». Обрана на загальних зборах села комісія вилучила з їхніх господарств тягло і реманент і передала їх новоствореним колгоспам.

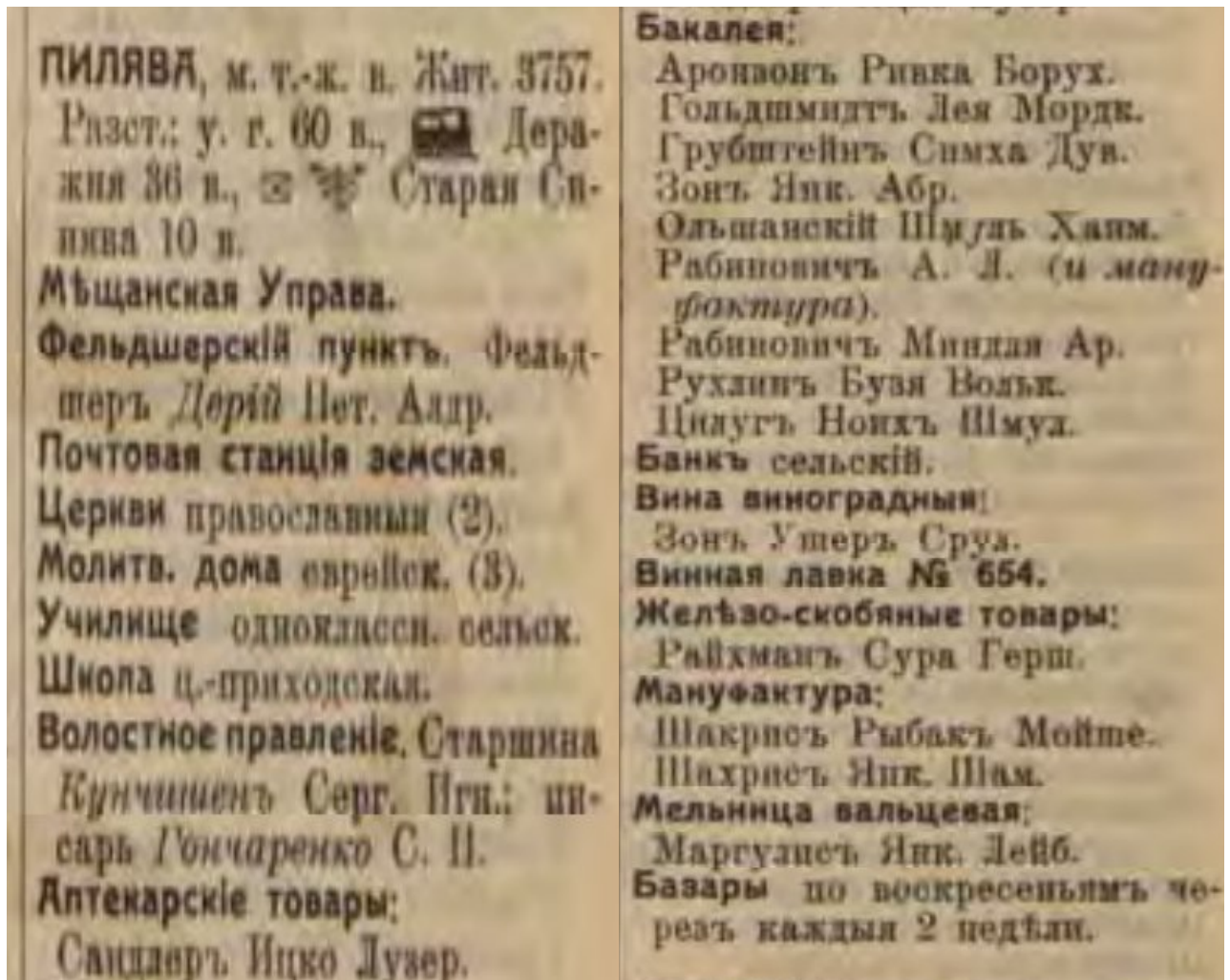
У 30-ті р. в Пиляві було закрито церкви й молитовні будинки.

11 липня 1941 року Пилява була зайнята німецькими військами.

19 серпня 1941 року всіх 180 євреїв з Пиляви було вбито разом із приблизно 300 євреями зі Старої Синяви штабною ротою вищого фюрера СС та поліції на півдні Росії.

нібито прийшло на допомогу козакам татари в кількості 44тис., коли проводили бої то разом зі насправді 4 тис татар були перевдягнуті в татарське плаття козаки. Поляки повелися і втекли. На ранок козаки побачили спустошений польський табір. Після того пилявські домініканці зовсім покинули Пиляву. В першій половині 18ст Пилява належала князям Любомирським, потім Чернецьким. Вона жили в замку до пожежі, яка сталася на початку 19ст. Після пожежі власником було розібрано дві замкові башти, бо шукав він скарби. Відтоді замок вже не відроджувався і поступово руйнувався; Ilustracja z polskiego tygodnika „Tygodnik Ilustrowany” nr 267, 5 listopada 1864.

³³ Czasopismo ilustrowane, tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce 1879.11.15(27) T.29 Nr752 / Zwaliska zamku w Pilawie. URL:<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/392984/edition/305590/content>

Єврейські підприємці Пиляви.³⁵

У 1847 р. у Пиляві проживало 289 євреїв, 1897 р. – 752 (20,3%), 1923 р. – 619 євреїв.

У 1889 р. у Пиляві діяло 2 синагоги. З 1890 р. рабином був Мойше Шрайман.

Влітку 1913 р. у Пиляві працювала єврейська фольклорно-етнографічна експедиція під керівництвом С. Анського.

³⁴Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том двенадцатый. Обычай — Проказа (1912). — С. 516. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; History of Jewish Communities in Ukraine/ URL: <https://jewua.org/pilyava/>; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. — С. 671-674. — 1266 с. http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf

³⁵Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. — С. 1006. — 1176 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

У 1914 р. євреям належали єдиний склад аптечних товарів, єдиний млин, єдиний магазин виноградних вин, 12 крамниць (в т. ч. усі 9 бакалійних, обидві мануфактурні). Діяли 3 синагоги (молитовні будинки).

На початку ХХ ст. частина євреїв Пиляви виїхала до США, де у 1915 р. було організовано благодійне товариство «Пілівер Подолієр».

У 1925 р. вихідці з Пиляви (21 єврейська родина, 107 осіб) організували в Херсонському окрузі єврейський хліборобський колектив «Емес».

У липні 1941 року Пилява була окупована німецькими військами.

19 серпня 1941 року всіх 180 євреїв з Пиляви було вбито разом із приблизно 300 євреями зі Старої Синяви штабною ротою вищого фюрера СС та поліції на півдні Росії. «Їх не розстрілювали, а скидали живими в глибоку кам'яну шахту. Жертв попередньо роздягали догола. Тим, хто чинив опір, стріляли в ноги, а потім кидали в шахту. Першими йшли чоловіки, потім жінки, матері з дітьми, люди похилого віку та немічні. Різанина була публічною...»³⁶

У пам'ять про односельців в 2001 році відкрито пам'ятний знак. Трикутний гранітний камінь, на якому встановлено меморіальну дошку з написом: «19.08.1941 р. фашистами розстріляно 180 жителів с. Пиляви. Вічна пам'ять загиним. Встановлено 19.08.2001 року». Пам'ятник встановлений з ініціативи голови райдержадміністрації Рейди В.Ф., при підтримці голови спілки села Гуменюка С.М., директора цукрового заводу Мартинюка В.М. та районної організації «Аграрної партії».

Братська могила. 2015 р.³⁷

³⁶Спогади Віктора Гамішона (1919 – 2012, штат Нью-Джерсі), ветерана Другої світової війни, який жив у Пиляві до війни. / Еврейский Мир. Газета русскоязычной Америки. URL: <http://evreimir.com/21170/>

³⁷Красилів єврейський. URL: <https://jewishkrasilov.org.ua/v-xmelnickoj-oblasti-molilis-za-spasenie-evreev-i-mir-na-ukrainskoj-zemle>